

ҒТАХР 21.41.45

Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-344-358>

ТМД елдеріндегі мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың құқықтық негізін қамтамасыз етудегі дінтану сараптамасының рөлі

Талгат Темирбаев^{1*}, Айгерим Темирбаева^{2*}

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: корреспонденция үшін автор үшін автор: 1*talगत.temirbayev@gmail.com,
2temirbayeva.aygerim@gmail.com)

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Ресей және Беларусь елдеріндегі мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды реттеудегі дінтану сараптамасының рөлі қарастырылады. Діни қызметті реттейтін заңнамаға жүргізілген талдау және сараптамалық сұхбаттар осы мемлекеттердің әрқайсысында дінтану сараптамасына көзқарастардың жалпы ерекшеліктерін де, анықтауға мүмкіндік береді. Экстремизм мен радикалдануға қарсы күрес контекстіндегі сараптаманың тиімділігін, сондай-ақ оның тұрақтылық пен қоғамдық тәртіпті қолдауға әсерін бағалауға баса назар аударылады.

Дінтану сараптамасын жүргізу кезінде ТМД елдерінің алдында тұрған негізгі сын-қатерлер, соның ішінде мемлекеттік бақылау мен дін бостандығы арасындағы теңгерім қажеттілігі анықталды. Мақалада сараптамаға қатысты сын-ескертпелер, оның ішінде оны саясаттандыру және діни бірлестіктердің құқықтарына нұқсан келтіру қарастырылады. Қорытындылай келе, дінтану сараптамасын жетілдіру перспективалары талқыланады, олар мемлекеттік құрылымдар арасындағы үйлестіруді күшейтуді және аймақтағы конфессияаралық бейбітшілікті нығайтуға ықпал ететін тәуелсіз сарапшылардың белсенді қатысуын қамтиды.

Түйін сөздер: дінтану сараптамасы; мемлекеттік реттеу; мемлекеттік-конфессиялық қатынастар; ТМД елдері; діни сенім бостандығы.

Received 18.08.2024. Revised 20.08.2024. Accepted 25.08.2024. Available online 30.09.2024.

For citation:

Temirbayev T.T., Temirbayeva T.T. The role of religious expertise in providing a legal basis for state-confessional relations in the CIS countries // Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 148. – No. 3. – P. 344-358. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-344-358>

Для цитирования:

Темирбаев Т.Т., Темирбаева А.А. Роль религиозно-экспертной экспертизы в обеспечении правовой основы государственно-конфессиональных отношений в странах СНГ // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 148. – No.3. – С. 344-358. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-148-3-344-358>

Кіріспе

Қазіргі заманда діни саланы реттеу – саясатты, құқықты, мәдениетті және жеке адамның құқықтарын қамтитын қоғамның әртүрлі аспектілерін жинақтаған өте күрделі және көп қырлы мәселе. Діни саланы реттеудің негізінде жатқан іргелі қағидалардың бірі – Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы сияқты халықаралық құқық қорғау құжаттарында және әртүрлі аймақтық заңнамаларда бекітілген діни сенім бостандығы тұжырымдамасы. Діни бостандық мемлекеттің немесе басқа адамдардың немесе топтардың араласуын немесе кемсітінусіз сену, ғибадат ету және өз дінін ұстану құқығын қамтиды. Бұл принцип адамдардың өз нанымдары мен құндылықтарын анықтауға тән қадір-қасиеті мен дербестігін мойындауды көрсетеді.

Дегенмен, діни сенім бостандығын жүзеге асыру абсолютті емес және белгілі бір жағдайларда шектеулерге ұшырауы мүмкін. Мысалы, мемлекеттер қоғамдық қауіпсіздікке немесе денсаулыққа қауіп төндіретін, басқа адамдардың құқықтарын бұзатын немесе мемлекеттің зайырлы сипатына нұқсан келтіретін діни дәстүрлерді шектей алады. Сонымен қатар, дінді реттеу кемсітуге қарсы заңдар, өшпенділік туралы заңдар және балаларды қорғау ережелері сияқты құқықтың басқа салаларымен жиі қиылысады, бұл діни тәжірибелер мен мекемелерге қосымша шектеулер қоюы мүмкін.

Дін саласын реттеудегі ең даулы мәселелердің бірі – діни бірлестіктердің ішкі істеріне мемлекеттің араласу дәрежесі. Бір жағынан осал адамдарды, әсіресе әйелдерді, балаларды және азшылық топтарын дін атын жамылған қиянаттардан қорғау туралы заңды алаңдаушылық бар. Бұл діни білім беруді реттеу, мәжбүрлі некеге тұруға немесе балалар еңбегін пайдалануға тыйым салу, діни зорлық-зомбылық пен экстремизммен күрес сияқты шараларды қамтуы мүмкін.

Екінші жағынан, мемлекеттің дін істеріне шамадан тыс араласуы діни бірлестіктердің автономиясы мен тәуелсіздігіне нұқсан келтіруі мүмкін, діни әртүрлілік пен пікір білдіруді басып тастауы мүмкін. Оның үстіне, дінді мемлекеттік реттеу саяси айла-шарғыға немесе қиянатқа ұшырауы мүмкін, әсіресе діни азшылықтар қудаланатын немесе кемсітуге ұшырайтын авторитарлық режимдерде.

Либералды демократиялық елдерде дінді реттеу көбінесе плюрализм, толеранттық және келісім қағидастарын басшылыққа алады, жеке адамдар мен діни бірлестіктердің құқықтарын қоғамның кеңірек мүдделерімен теңестіруге ұмтылады. Бұл дінге қатысты зайырлы көзқарасты қабылдауды қамтуы мүмкін, онда мемлекет діни топтармен қарым-қатынасында бейтарап және бейтарап болып қала береді, қандай да бір белгілі бір дінді немесе сенім жүйесін қолдаудан немесе кемсітуден аулақ болады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеуде діни қызметті реттеуге және дінтану сараптамасын жүргізуге қатысты ТМД елдерінің заңнамалық актілерін, қаулылары мен бұйрықтарын қамтитын материалдар пайдаланылды. Бұл құжаттар аймақтың әртүрлі елдеріндегі діни саланы бақылаудың құқықтық негіздері мен мемлекеттік тәсілдерін талдауға мүмкіндік береді. Зерттеу

әдістері ретінде дінтанушылармен, заңгерлермен және мемлекеттік органдардың өкілдерімен сараптамалық сұхбаттар да қолданылды, бұл заңнамалық нормалардың практикалық қолданылуын тереңірек түсінуге, ұлттық контексттердің ерекшеліктерін анықтауға және мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды дерадикализациялау мен реттеудің қолданыстағы тетіктерінің тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Талқылаулар мен нәтижелер

Академиялық ортада бірқатар ғылыми мақалалар дінтану сараптаманы зерттеуге арналған. Сонымен, посткеңестік кеңістікте бұл тақырыпты зерттеуде мына авторлар: А.Әбдірәсілқызы, Г.Шлымова, Д.Мусина, Н.Тутинова, Н.Арыстанбекұлы, Л.Астахова, А.Погасий, Д.Крюков, З.Чернышкова, А.Пчелинцев, Е.Елбакян, Л.Земляков, Ю.Рутковская, И.Асланова, Р.Азизи, А.Диноршоев, Г.Абдуллаева және т.б. жоғары оқу орындарында мамандар даярлау Сонымен қатар, ТМД елдерінде дін саласындағы заңнаманы, атап айтқанда, дінтану сараптаманың ерекшеліктерін түсіндіруге бағытталған ғылыми-тәжірибелік іс-шаралар мерзімді түрде өткізіліп тұрады. Жалпы, жоғарыда аталған еңбектерді талдау ресейлік ғалымдардың дінтану сараптамасын жүргізу үдерісінің проблемалық аспектілерін қарастырып жатқанын көрсетеді. Басқа елдер ең алдымен радикалды және экстремистік идеологиялардың таралуына жол бермеу құралы ретінде қарастырылады.

Жалпы, қазіргі уақытта діни саланы реттеу бәсекелес құқықтар, мүдделер мен құндылықтарды мұқият қарастыруды талап ететін күрделі және серпінді процесс екенін атап өтуге болады. Діни бостандық адамның негізгі құқығы болғанымен, ол абсолютті емес және қоғамдық тәртіпті, адам құқықтарын және қоғамның бірлігін қорғау мақсатында шектеулерге ұшырауы мүмкін. Діни еркіндік пен үкіметтің араласуы арасындағы дұрыс теңгерімді табу плюралистік және жалпы өз азаматтарының және жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтейтін қоғам құру үшін өте маңызды.

ТМД елдеріндегі дінтану сараптамасының заңнамалық негізі

Қазіргі әлемде дінге қатысты мәселелер көптеген қоғам үшін маңызды және өзекті болып қала береді. Әртүрлі елдерде діни саланы реттеу тарихи оқиғалармен, менталитетпен және мәдениетпен анықталады. Мысал ретінде Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерін келтіруге болады. Бұл елдердің мәдени және әлеуметтік мұрасы діни дәстүрлермен және әдет-ғұрыптармен тығыз байланысты. Мемлекеттік дінтану сараптамасы діни саланы реттеудің негізгі құралы ретінде пайдаланылады. Бұл процесс діни құбылыстар мен ұйымдарды олардың заңнамаға сәйкестігі, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және азаматтық құқықтар мен бостандықтарды сақтау тұрғысынан талдау мен бағалауға бағытталған.

Бұл бөлімде біз ТМД елдеріндегі дінтану сараптамасының реттейтін құқықтық құжаттарғашолуды ұсынамыз. Бұл құжаттарды талдау бұл процестің құқықтық негіздерін

жақсырақ түсінуге, сондай-ақ аймақтың әртүрлі елдерінде дінтану сараптамаларың өткізудегі тәсілдердің ерекшеліктері мен айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Сараптаманың осы түрін жүргізуге және бақылауға жауапты уәкілетті органдарға, олардың діни саланы реттеу аясындағы функциялары мен өкілеттіктеріне ерекше назар аударылатын болады.

Қазақстан Республикасы. Қазіргі уақытта дінтану сараптама бірқатар заңнамалық актілермен, оның ішінде «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен (Заң, 2011), сондай-ақ «Дінтану сараптамасын жүргізу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің бұйрығымен (Бұйрық, 2014) реттеледі.

Дінтану сараптаманың өткізу жөніндегі уәкілетті орган Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Дін істері комитеті болып табылады.

Дінтану сараптамасы Қазақстандағы діни бірлестіктер мен діни-білім беру мекемелерін тіркеу процесінде олардың қызметінің Елдің заңнамалық және мәдени нормаларына сәйкестігін қамтамасыз ете отырып, шешуші рөл атқарады. Сараптама мемлекеттік органдарға діни ұйымдардың доктриналық негіздерін, мақсаттары мен практикасын бағалауға, экстремизммен немесе қоғамдық тәртіпті бұзумен байланысты ықтимал тәуекелдерді анықтауға мүмкіндік береді. Бұл діни бостандық пен қоғамдық мүдделерді қорғау арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ететін көпұлтты және көпконфессиялы қоғамдағы діни келісімді сақтауға бағытталған маңызды механизм.

Қазақстанда «Кибер Қалқан» ақпараттық жүйесі енгізіліп жатқанын атап өткен жөн. Оның аясында интернет желісіндегі экстремистік мазмұнды жедел бұғаттау мақсатында діни мазмұндағы материалдарға дінтану сараптамасы жүргізілуде.

Қырғыз Республикасы. Қырғыз Республикасында дінтану сараптаманың өткізудің құқықтық негізі «Қырғыз Республикасындағы діни сенім бостандығы және діни ұйымдар туралы» Заң (Заң, 2008), «Қырғыз Республикасындағы дін істері жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» ереже (Ереже, 2012).

Дінтану сараптаманың өткізуге жауапты орган Қырғыз Республикасы Президентінің жанындағы Дін істері жөніндегі мемлекеттік комиссия болып табылады. Қырғыз Республикасындағы діни әдебиеттерді зерттеу процесінің ерекшеліктерінің бірі дінтану сараптамасымен қатар теологиялық сараптаманың болуы болып табылады.

Тағы бір маңызды ерекшелігі – арнайы филолог, лингвист, психолог мамандардың қатысуымен кешенді сараптама жүргізіліп, дінтану сараптаманың сапасы мен толықтығы артады. Сонымен қатар, Қырғыз Республикасында дінтану саласындағы мамандардың біліктілігін арттыру курстары жүйелі түрде ұйымдастырылады. Сарапшылар халықаралық ғылыми жобаларға белсене қатысады, осылайша дін саласындағы әлемнің жетекші сарапшыларымен халықаралық ынтымақтастық орнатады (Асланова, 2021).

Қырғызстандағы дінтану сараптамасының негізгі міндеті діни бірлестіктердің қызметін олардың ұлттық заңнамаға сәйкестігі тұрғысынан бағалау, діни мәтіндер мен ілімдерді экстремистік немесе радикалды мазмұн тұрғысынан талдау, сондай-ақ діни білім беру бағдарламаларын бағалау болып табылады. Сараптама сонымен қатар мемлекеттік органдарға діни ұйымдар мен білім беру мекемелерін тіркеу туралы шешім қабылдауға, олардың қоғам үшін заңдылығы мен қауіпсіздігін анықтауға көмектеседі.

Өзбекстан Республикасы. Өзбекстан Республикасындағы дінтану сараптамасы «Ар-ождан бостандығы және діни ұйымдар туралы» Заңымен (Заң, 1991), «Өзбекстан Республикасының аумағында діни мазмұндағы материалдарды дайындау, әкелу және тарату жөніндегі қызметті жүзеге асыру тәртібі туралы ереже» (Қаулы, 2022) және «Материалдарға мемлекеттік дінтану сараптамасын жүргізу тәртібі туралы ереже» (Ереже, 2014) Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетінің қаулыларымен регламенттеледі.

Дінтану сараптаманың өткізу жөніндегі уәкілетті орган – Министрлер Кабинетінің жанындағы Дін істері жөніндегі комитет.

Өзбекстандағы дінтану сараптамасы үдерісінің басты ерекшеліктерінің бірі – қысқа мерзім. Осы жайтпен қатар дінтану сараптамасына теологиялық сараптаманың құрамдас бөлігінің енгізілуінен көрінетін тағы бір ерекшелікті атап өткен жөн. Сонымен, Заңға және сараптама жүргізу тәртібін реттейтін нормативтік құқықтық актілерге сәйкес қызметтің атауы «мемлекеттік дінтану сараптамасы» деп айқындалса, «сараптама қорытындысы» ұғымының анықтамасында мынадай редакцияда көрсетілген: «жазбаша діни мазмұндағы материалдарға қатысты дінтанулық зерттеулер жүргізу фактісін діни канондардан ауытқулардың немесе бұрмалаулардың бар-жоғын ресми түрде тіркейтін құжат...» (Қаулы, 2022: 2).

Дінтану сараптама жүргізу кезінде Өзбекстан Мұсылмандары басқармасының, Өзбекстан православие шіркеуінің және басқа да діни ұйымдардың теологтары тартылады. Бұл дінтану сараптамаларының комиссиясы мен қорытындыларының күрделі сипатын көрсетеді. Электрондық материалдарды зерделеу және талдау үшін мазмұнды талдай алатын және сарапшыға өз жұмысында көмектесетін арнайы компьютерлік бағдарламалық қамтамасыз ету қолданылады.

Өзбекстандағы дінтану сараптамасы діни ұйымдардың қызметін реттеуде және дінге қатысты қатаң мемлекеттік саясат аясында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде маңызды. Діни саланы бақылаудың жоғары деңгейі жағдайында сараптама экстремистік және радикалды идеялардың таралуын болдырмауға, сондай-ақ діни бірлестіктер мен білім беру мекемелері қызметінің заңнамаға сәйкестігін қамтамасыз етуге бағытталған. Қоғам үшін ықтимал қауіптерді анықтау мақсатында діни мәтіндер мен тәжірибелерді терең талдау ерекшелігі болып табылады, бұл дінтану сараптамасын елдегі тұрақтылық пен қоғамдық тәртіпті сақтауға бағытталған дін саласындағы мемлекеттік саясаттың маңызды құралына айналдырады.

Тәжікстан Республикасы. Тәжікстан Республикасында дінтану сараптамасын жүргізудің құқықтық негізі «Ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы» 2009 жылғы 26 наурыздағы № 489 Заңы (Заң, 2009) және «Мемлекеттік дінтану сараптамасын жүргізу тәртібін бекіту туралы» Тәжікстан Республикасы Үкіметінің 2009 жылғы 2 шілдедегі № 389 Қаулысы (Қаулы, 2009) болып табылады.

Дінтану сараптаманың өткізуге уәкілетті орган Тәжікстан Республикасының Үкіметі жанындағы Дін істері, ұлттық дәстүрлерді, мерекелер мен рәсімдерді реттеу комитеті болып табылады.

Тәжікстандағы дінтану сараптамасы рәсімінің негізгі ерекшеліктеріне сараптама түрлерінің жіктелуі, сараптама жүргізетін сарапшылардың құқықтары мен міндеттері жатады. Сонымен, нормативтік құқықтық актілерде сараптаманың келесі түрлері

көрсетіледі: бастапқы, қосымша, қайталама, комиссиялық және кешенді. Егер қойылған сұрақтар оның арнаулы білімінің шеңберінен тыс болса, сарапшы қорытынды беруден бас тартуға құқылы.

Тәжікстандағы дінтану сараптамасы діни қызметті реттеуде, әсіресе мемлекеттің ұлттық қауіпсіздік пен экстремизмге қарсы күрес мәселелеріне көбірек көңіл бөлуінде шешуші рөл атқарады. 1990 жылдардағы діни факторлар маңызды рөл атқарған азаматтық соғыстан кейін Тәжікстан үкіметі діни саланы қатаң бақылау шараларын белгіледі. Дінтану сараптамасы діни ұйымдардың қызметін талдау, діни материалдар мен білім беру бағдарламаларының мазмұнын экстремистік немесе радикалды идеяларға тексеру үшін қолданылады. Исламдық ағымдардың қоғамдық тәртіпті бұзу немесе мемлекеттің тұрақтылығына қауіп төндіретін идеологияларды тарату үшін қолданылуын болдырмау үшін олардың мониторингіне ерекше назар аударылады.

Тәжікстандағы дінтану сараптамасының ерекшелігі оның қатаң реттелуі және оны жүргізуге мемлекеттік құрылымдарды тарту болып табылады. Сараптама көбінесе құқық қорғау органдарымен тығыз қарым-қатынаста жүргізіледі, бұл саясаттың діни экстремизмнің алдын алуға бағытталған жалпы бағытын көрсетеді. Діни білім беруді бақылау, соның ішінде тіркелмеген діни мектептерде балаларды оқытуға тыйым салу және шетелдік діни мекемелерге кіруді шектеу маңызды аспект болып табылады. Бұл шаралар жастардың радикалдануын болдырмауға және мемлекеттің зайырлы сипатын сақтауға бағытталған, бұл дінтану сараптамасын Тәжікстандағы тұрақтылық пен қоғамдық тәртіпті сақтаудың маңызды құралына айналдырады.

Ресей Федерациясы. Қазіргі уақытта дінтану сараптамасы бірнеше нормативтік құқықтық актілермен реттеледі, олардың арасында «Ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Федералды Заң (Заң, 1997) және Ресей Федерациясы Үкіметінің «Мемлекеттік дінтану сараптамасын жүргізу тәртібі туралы» Қаулысы (Қаулы, 2008).

Мемлекеттік дінтану сараптаманың өткізу жөніндегі уәкілетті орган Ресей Федерациясының Әділет министрлігі және Ресей Федерациясы Әділет министрлігінің аумақтық органдары болып табылады.

Ресей Федерациясындағы мемлекеттік дінтану сараптамасы діни ұйымды Ресей Федерациясының Әділет министрлігінде мемлекеттік тіркеуден өткеннен кейін тағайындалады. Сараптаманы Сараптамалық кеңес жүргізеді. Сараптамалық кеңес құрамына мемлекеттік органдардың қызметкерлері, дінтану, мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы қарым-қатынас саласындағы мамандар кіреді. Сараптамалық кеңестің жұмысына консультант ретінде Сараптамалық кеңестің құрамына кірмейтін мамандар, сондай-ақ діни ұйымдардың өкілдері қатыса алады.

Ресей Федерациясындағы дінтану сараптамасы мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қатынастарды реттеуде, әсіресе көпұлтты және көпконфессиялы қоғам жағдайында маңызды рөл атқарады. Бұл діни материалдарды, ұйымдардың қызметін және білім беру бағдарламаларын олардың заңнамаға, атап айтқанда «Ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы» федералды заңға сәйкестігін бағалау үшін қажет. Сараптама діни ұйымдарды тіркеу кезеңінде де, олардың жұмыс істеу процесінде де жүргізіледі, бұл мемлекетке құқықтық тәртіптің сақталуын бақылауға

және экстремистік идеялардың таралуын болдырмауға мүмкіндік береді. Экстремистік немесе азаматтардың ар-ождан бостандығы құқығын бұзуы мүмкін діни мәтіндерді талдауға ерекше назар аударылады.

Ресейдегі дінтану сараптамасының ерекшелігі оны экстремизм мен радикалдануға қарсы күресте қолдану болып табылады, бұл әсіресе өсіп келе жатқан террористік қауіп аясында өзекті. Сараптама сонымен қатар конфессияаралық қатынастарға байланысты жанжалдарды шешудің құралы ретінде қызмет етеді және мемлекеттік органдарға діни қызмет мәселелері бойынша негізделген шешімдер қабылдауға көмектеседі. Оны теология, дінтану және құқық саласында терең білімі бар мамандар жүргізеді, бұл кешенді және объективті тәсілді қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, Ресейде экстремизмге және сенушілердің сезімдерін қорлауға байланысты істерді қарауда маңызды рөл атқаратын сот-дінтану сараптамасы белсенді қолданылады.

Беларусь Республикасы. Беларусь Республикасының «Ар-ождан бостандығы және діни ұйымдар туралы» Заңы (Заң, 1992) және дін және Ұлт істері жөніндегі уәкіл жанындағы Сараптамалық кеңес және мемлекеттік дінтану сараптамасын жүргізу тәртібі туралы ереже (Ереже, 2007) дінтану сараптамасының құқықтық базасы болып табылады.

Дінтану сараптамасын өткізуге уәкілетті орган Беларусь Республикасы Министрлер Кеңесі жанындағы Дін істері және ұлттар жөніндегі уәкіл болып табылады.

Беларуссияда дінтану сараптамасы мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды реттеуде, әсіресе мемлекеттің діни саланы қатаң бақылауы аясында маңызды функцияны орындайды. Бұл діни ұйымдардың қызметін талдау, діни материалдар мен білім беру бағдарламаларының қоғам үшін заңнама мен қауіпсіздікке сәйкестігін тексеру үшін қажет. Сараптама экстремизм мен радикалданудың алдын алуға, сондай-ақ елдегі тұрақтылық пен қоғамдық тәртіпті сақтауға бағытталған. Мемлекеттік органдар діни бірлестіктерді тіркеу және олардың қызметін бақылау туралы шешім қабылдау үшін дінтану сараптамасының нәтижелерін пайдаланады, бұл оны дін саласындағы мемлекеттік саясаттың маңызды құралына айналдырады.

Дінтану сараптамасы діни экстремизмнің алдын алудың маңызды құралы ретінде

Діни экстремизмнің алдын алудағы дінтану сараптаманың рөлі қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және діни негіздегі қақтығыстардың алдын алу жөніндегі мемлекеттік саясаттың маңызды аспектісі болып табылады. Бұл бөлімде Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдеріндегі діни экстремизмге қарсы күреске дінтану сараптаманың қосқан үлесі талданады.

Діни экстремизм қоғамның тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне үлкен қауіп төндіреді. Көбінесе діни ілімдердің бұрмаланған түсіндірілуіне негізделген ол зорлық-зомбылыққа, лаңкестік әрекеттерге және ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіруі мүмкін. Осы тұрғыда дінтану сараптамасы дін атын жамылған экстремистік көзқарастарды насихаттайтын идеялар мен әрекеттерді анықтау және талдауда басты рөл атқарады.

Дінтану сараптамасының негізгі міндеттерінің бірі зорлық-зомбылыққа, кемсітушілікке немесе экстремистік әрекетке шақыратын діни материалдарды анықтау және

талдау болып табылады. Бұл сала мамандары ықтимал қауіпті және экстремистік идеяларды анықтау мақсатында мәтіндерге, уағыздарға, интернет ресурстарына және басқа да материалдарға жан-жақты талдау жасайды.

Діни зерттеулер нәтижесінде алынған хабарлар экстремистік материалдарды дер кезінде анықтап, оларға тосқауыл қоюда, олардың таралуына жол бермеуде маңызды рөл атқарады. Сараптама діни мәтіндердің, бейнероликтердің, аудио және интернет материалдарының мазмұнын экстремистік идеялар мен зорлық-зомбылыққа шақырулардың болуы тұрғысынан талдауға мүмкіндік береді.

Дінтану ғылымының көмегімен белгілі бір діни топтарға немесе ұйымдарға тән болуы мүмкін экстремистік идеологияның белгілері анықталады. Бұл құқық қорғау және басқа да құзырлы органдарға қауіпті материалдарды бұғаттау және қоғамдық қолжетімділіктен алып тастау бойынша шаралар қабылдауға мүмкіндік береді.

Дінтану нәтижелеріне жедел ден қою арқылы халық арасында экстремистік материалдардың одан әрі таралуының алдын алуға болады. Бұл радикалдану қаупін азайтуға және экстремистік идеологияға негізделген ықтимал лаңкестік әрекеттердің алдын алуға көмектеседі (Хаснутдинов және басқалар, 2020: 129).

Жалпы, дінтану сараптамалары діни экстремизмге қарсы күресте маңызды құрал болып табылады, қауіпсіздікке төнген қатерлерге жедел ден қоюға және қоғамда экстремистік материалдардың таралуына жол бермеуге мүмкіндік береді (Грушихина, 2015: 38).

Сонымен қатар, дінтану сараптамасы діни экстремизммен байланысты ұйымдар мен қауымдастықтарды анықтауға және талдауға мүмкіндік береді. Бұл мемлекеттік органдарға мұндай ұйымдардың қызметін тиімді бақылауға және жолын кесуге, олардың идеологиясының таралуына және ықтимал террористік әрекеттерге жол бермеуге мүмкіндік береді (Шишкин, 2015: 72).

Осылайша, дінтану сараптамасы діни экстремизмнің алдын алудың, ТМД мемлекеттеріне экстремистік ұйымдар мен идеологтардың қызметін анықтауға, талдауға және жолын кесуге, сондай-ақ қоғамдық қауіпсіздік пен тұрақтылыққа төнуі мүмкін қатерлердің алдын алуға көмектесетін маңызды құрал болып табылады.

Дінтану сараптамасына сын пікірлері

Дінтану сараптамасына сыни пікір айту, діни саланы мемлекеттік реттеу контекстінде осы құралдың тиімділігі мен заңдылығын талқылаудың маңызды аспектісі болып табылады. Дінтану сараптамасы әртүрлі елдерде кеңінен қолданылатынына қарамастан, оның жұмысы әртүрлі қоғамдық және құқық қорғау ұйымдарының сыны мен күмәніне ұшырайды. ТМД елдері ғалымдарының ғылыми еңбектерін талдау келесі маңызды аспектілерді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

1. Саяси араласу және цензура. Дінтану сараптаманың негізгі сынының бірі – оны саяси мақсаттарда және ресми үкіметтік бағыттан өзгеше діни пікірлерді цензурау үшін пайдалануға болады. Бұл діни сенім бостандығы мен діни көзқарасты шектеуге әкелуі мүмкін.

2. Субъективтілік және озбырлық. Сыншылар дінтану сараптаманың өткізу процесі көбінесе субъективті және озбырлыққа ұшырайтынын атап өтеді. Материалдар мен мәлімдемелерді бағалауға сарапшының пікірі немесе саяси-идеологиялық басымдық әсер етуі мүмкін.

3. Адам құқықтарының бұзылуы. Адам құқықтарының, соның ішінде сөз бостандығы, діни сенім бостандығы және жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқықтарының бұзылуы мүмкін деген алаңдаушылықтар айтылды.

4. Ашықтық пен есеп берудің болмауы. Кейбір сыншылар дінтану сараптамасын тапсыруда ашықтық пен есеп берудің жоқтығын айтады. Ашықтықтың жоқтығы дін істеріне қиянат жасау және орынсыз араласу мүмкіндігін тудыруы мүмкін.

Қазақстан жағдайын қарастыра отырып, дінтану сараптама дінге сенушілердің құқықтарының бұзылуына әкеліп соғады деп есептейтін зерттеуші Д.Құсайыновтың еңбегін атап өтуге болады. Оның «ҚР дінтану сараптамасы»: «Әдебиетке қарсы жиһад» немесе экстремизмнің алдын алу ма?» атты еңбегі Қазақстандағы дінтану сараптамасымен байланысты мәселелерді қарастырады (Құсайынов, 2015: 6).

Сонымен қатар, республикалық және халықаралық үкіметтік емес ұйымдар да дінтану сараптамасына байланысты түрлі іс-шараларға бастамашылық етуде. Осылайша, 2024 жылдың сәуір айында «Дінтану сараптама: Діни сенім бостандығы мен шектеулер мәселелеріндегі теңгерім» тақырыбында дөңгелек үстел ұйымдастырылды. Іс-шараны Қазақстанның Діни ұйымдар қауымдастығы Соғыс пен бейбітшілікті жариялау институтымен (IWPR) бірлесіп ұйымдастырды. Сондай-ақ бұл ұйымдар Қазақстандағы діни бірлестіктер үшін дінтану сараптамасы және жалпы діни саланы реттеу мәселелері талқыланатын тренингтерге бастамашылық етеді.

Сарапшылар сұхбат барысында атап өткендей, Қазақстандағы кейбір діни бірлестіктер мерзімді басылымдарды шығарып, таратады, бірақ олардың барлығы дінтану сараптамасына жіберілмейді. Сонымен қатар, басылым ай сайын шығатынын көрсетуі мүмкін, ал дінтану сараптамасына 12 басылымның 1-2-і ғана жіберіледі, бұл ретте діни бірлестіктер іс жүзінде мемлекет тарапынан ешқандай шектеусіз жұмыс істейді.

Сонымен қатар, кейбір өңірлік сарапшылар дінтану сараптамаларды орталықтандыру мен мерзімдері кей жағдайда әкімшілік процестерді кешіктіретінін атап өтті. Сонымен қатар, үлкен көлемдегі физикалық материалдар елордаға, одан кейін облысқа жөнелтіледі. Осыған орай, Дін істері басқармасы аясында Қазақстан аймақтарында дінтану сараптамасын өткізу туралы ұсыныс айтылды.

Сондай-ақ нақты көшірмелері азаматтарға таратылатын немесе белгілі бір елде онлайн режимінде қолжетімді шет тілдеріндегі діни материалдардың проблемалық тұстары бар.

Ресейдегі дінтану сараптамасы діни азшылықтардың құқықтарына нұқсан келтіруі мүмкін діни бостандықты шектеу құралы ретінде шамадан тыс саясаттандыру және пайдалану үшін жиі сынға ұшырайды. Сондай-ақ, сараптама келіспеушіліктерді басу және тәуелсіз діни бірлестіктерге бақылауды күшейту үшін жиі қолданылады деген алаңдаушылық бар (Герасименко және басқалар, 2014: 55).

Жалпы, дінтану сараптамасы діни қызметті реттеу және діни экстремизммен күресу үшін пайдалы құрал бола алатынымен, оны пайдалану сынға ұшырады және адам

құқықтарының ықтимал бұзылуының алдын алу және заң үстемдігі қағидаттарын сақтауды қамтамасыз ету үшін көбірек реттеуді талап етеді.

Қорытынды

ТМД елдеріндегі дінтану сараптамасы ұлттық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпті сақтауға бағытталған мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды қамтамасыз ету құралы ретінде өзінің маңыздылығын көрсетті. Құқықтық негіздерді зерттеу және сараптамалық сұхбат жүргізу діни қызметті бақылау тәсілдерін қалыптастыруда заңнаманың маңызды рөлін анықтады. Заңдар мен ережелерде бекітілген бұл нормалар мен процедуралар мемлекетке экстремизм мен радикалданудың алдын алуға көмектесетін сараптама жүргізу шеңберін ұсынады. ТМД елдерінде сараптама тек құқықтық бағалау құралы ғана емес, сонымен бірге діни қызметті реттеу процесінде маңызды буын болып табылады.

Жалпы мақсаттарға қарамастан, дінтану сараптамасына көзқарастар әр елдің саяси және мәдени ерекшеліктеріне байланысты өзгереді. ТМД-ның кейбір мемлекеттерінде радикализмнің кез-келген көріністерін қатаң бақылауға және болдырмауға баса назар аударылады, ал басқа елдерде діни сенім бостандығы мен бақылау қажеттілігі арасындағы тепе-теңдікті сақтау маңызды. Сараптамалық сұхбаттар көрсеткендей, іс жүзінде бұл тәсілдер бірқатар қиындықтарға тап болады, соның ішінде заңнамалық нормаларды өзгеріп отырған діни және әлеуметтік-саяси жағдайға бейімдеу қажеттілігі, сондай-ақ сараптама жүргізетін мамандардың біліктілігін арттыру талаптары.

Болашақта ТМД елдерінде дінтану сараптамасын одан әрі жетілдіру мемлекеттердің бақылау мен діни сенім бостандығы арасындағы тепе-теңдікті табу қабілетіне, сондай-ақ діни ұйымдармен өзара іс-қимыл әдістері мен тетіктерін жақсартуға байланысты болады. Сараптама жүргізуге жауапты әртүрлі мемлекеттік құрылымдар арасындағы үйлестіруді күшейту және дінтанушылар мен басқа сарапшылардың бұл процеске белсенді қосылуы туындаған мәселелерді тиімді шешуге ықпал етуі мүмкін. Нәтижесінде, дінтану сараптамасы тұрақтылықты сақтау және ТМД-ның көпұлтты және көпконфессиялы қоғамдарындағы қақтығыстардың алдын алу үшін маңызды құрал болып қала береді.

Қаржыландыру

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (№ AP14972866 грант).

Авторлар үлесі

Темирбаев Талғат – мақаланың негізгі идеясын қалыптастыру, зерттеудің мақсаты мен міндетін тұжырымдау, деректердің дұрыстығына байланысты мәселелерді дұрыс зерттеу және шешу, мақала мәтінін жазу, жұмыстың барлық аспектілеріне жауапты болу.

Темирбаева Айгерім – мақаланың мәтінін жариялау үшін ғылыми редакциялау, оның соңғы нұсқасын дайындау.

Әдебиеттер тізімі

Герасименко Ю.В., Ваврух В.В. Организационно-правовые проблемы религиоведческих экспертиз // Религиозная ситуация в российских регионах. – 2014. – С. 53-58.

Грушихина В.А. О понятии религиоведческой экспертизы при расследовании преступлений, связанных с распространением материалов экстремистской направленности // Вестник Восточно-Сибирского института МВД России. – 2015. – №. 1 (72). – С. 37-42.

Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы.

Дінтану сараптамасын жүргізу қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2014 жылғы 30 желтоқсандағы № 162 бұйрығы.

Кусаинов Д. Религиоведческая Экспертиза в РК: «Джихад Против Литературы» или Профилактика Экстремизма? – Алматы: Фонд Сорос-Казахстан, 2015. – 16 с.

Материалы полевых исследований. Экспертное интервью с И. Аслановой – председатель Центра религиоведческих исследований Кыргызстана, старший преподаватель кафедры ЮНЕСКО по изучению мировой культуры и религий Кыргызско-Российского Славянского университета. 2021.

О свободе вероисповедания и религиозных организациях в Кыргызской Республике Закон Кыргызской Республики от 31 декабря 2008 года № 282.

О свободе совести и о религиозных объединениях Федеральный Закон от 26 сентября 1997 года N 125-ФЗ.

О свободе совести и религиозных объединениях Закон Республики Таджикистан от 26 марта 2009 года № 489.

О свободе совести и религиозных организациях Закон Республики Беларусь от 17 декабря 1992 г. № 2054-XII.

О свободе совести и религиозных организациях Закон Республики Узбекистан от 4 мая 2021 года.

Положение о Государственной комиссии по делам религий Кыргызской Республики от 23 марта 2012 года № 71.

Положение О порядке осуществления деятельности по изготовлению, ввозу и распространению материалов религиозного содержания на территории Республики Узбекистан от 20 января 2014 г. № 10.

Положение об Экспертном совете при Уполномоченном по делам религий и национальностей и порядке проведения государственной религиоведческой экспертизы от 23 июля 2007 г. № 28.

Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан Об утверждении Положения о порядке изготовления, ввоза и распространения материалов религиозного содержания и проведения религиоведческой экспертизы от 14 апреля 2022 г., № 180.

Постановление Правительства Республики Таджикистан Об утверждении Порядка проведения государственной религиоведческой экспертизы от 2 июля 2009 года № 389.

Постановление Правительства РФ О порядке проведения государственной религиоведческой экспертизы от 08.12.2008 г. № 930.

Хаснутдинов Р. Р., Пищулина Я. А. Значение религиоведческой экспертизы по делам об экстремизме //Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2020. – №. 11-2. – С. 128-132.

Шишкин В.В. Религиоведческая экспертиза как средство противодействия религиозному экстремизму в Российской Федерации //Сибирское юридическое обозрение. – 2015. – №. 2 (27). – С. 72-74.

Талгат Темирбаев, Айгерим Темирбаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

Роль религиоведческой экспертизы в обеспечении правовой основы государственно-конфессиональных отношений в странах СНГ

Аннотация. В статье рассматривается роль религиоведческой экспертизы в регулировании государственно-конфессиональных отношений в странах СНГ с акцентом на опыт Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Таджикистана, России и Беларуси. Анализ законодательства, регулирующего религиозную деятельность, и экспертные интервью позволяют выявить как общие черты, так и особенности подходов к религиоведческой экспертизе в каждом из этих государств. Основное внимание уделяется оценке эффективности экспертизы в контексте борьбы с экстремизмом и радикализацией, а также ее влияния на поддержание стабильности и общественного порядка.

Определяются ключевые проблемы, с которыми сталкиваются страны СНГ при проведении религиоведческой экспертизы, в том числе необходимость соблюдения баланса между государственным контролем и свободой вероисповедания. В статье также рассматриваются критические замечания в адрес экспертизы, в том числе ее политизированность и возможное ущемление прав религиозных объединений. В заключение обсуждаются перспективы совершенствования религиоведческой экспертизы, включающие усиление координации между государственными органами и более активное участие независимых экспертов, что может способствовать укреплению межконфессионального мира в регионе.

Ключевые слова: религиоведческая экспертиза; государственное регулирование; государственно-конфессиональные отношения; страны СНГ; свобода вероисповедания.

Talgat Temirbayev, Aigerim Temirbayeva

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan*

The role of religious expertise in providing a legal basis for state-confessional relations in the CIS countries

Abstract. The article examines the role of religious expertise in the regulation of state-confessional relations in the CIS countries with a focus on the experience of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan, Russia and Belarus. The analysis of legislation regulating religious activity and expert interviews allow us to identify both common features and peculiarities of approaches to religious expertise in each of these states. The main focus is on assessing the effectiveness of expertise in the context of combating extremism and radicalisation, as well as its impact on maintaining stability and public order.

Key challenges faced by CIS countries in conducting religious expertise are identified, including the need to strike a balance between state control and religious freedom. The article also discusses criticisms of the expertise, including its politicisation and possible infringement of the rights of religious associations. The article concludes with a discussion of the prospects for improving religious expertise, including increased coordination between state bodies and more active participation of independent experts, which could contribute to the strengthening of inter-confessional peace in the region.

Keywords: religious expertise; state regulation; state-confessional relations; CIS countries; freedom of religion.

References

Gerasimenko Yu.V., Vavrux V.V. Organizacionno-pravovy`e problemy` religiovedcheskix e`kspertiz [Organisational and legal problems of religious expertise] // Religioznaya situaciya v rossijskix regionax. – 2014. – S. 53-58. [in Russian].

Grushixina V.A. O ponyatii religiovedcheskoj e`kspertizy` pri rassledovanii prestuplenij, svyazanny`x s rasprostraneniem materialov e`kstremistskoj napravlenosti [On the concept of religious expertise in the investigation of offences related to the dissemination of extremist materials] // Vestnik Vostochno-Sibirskogo instituta MVD Rossii. – 2015. – №. 1 (72). – S. 37-42. [in Russian].

Dini qy`zmet zhane dini birlestikter turaly` [About religious activities and religious associations] Kazakstan Respublikasy`ny`n 2011 zhy`lgy` 11 qazandagy` № 483-IV Zany`. [in Kazakh].

Dintanu saraptamasy`n zhyrgizu qagidalary`n bekitu turaly` [On approval of the rules for conducting religious expertise] Kazakstan Respublikasy` Madeniet zhane sport ministrinin 2014 zhy`lgy` 30 zheltoksandagy` № 162 bujry`gy`. [in Kazakh].

Kusainov D. Religiovedcheskaya E`kspertiza v RK: «Dzhihad Protiv Literatury`» ili Profilaktika E`kstremizma? [Religious Expertise in the Republic of Kazakhstan: 'Jihad Against Literature or Prevention of Extremism?'] – Almaty: Fond Soros-Kazaxstan, 2015. – 16 s. [in Russian].

Materialy` polevy`x issledovanij. E`kspertnoe interv`yu s I. Aslanovoj – predsedatel` Centra religiovedcheskix issledovanij Ky`rgy`zstana, starshij prepodavatel` kafedry` YuNESKO po izucheniyu mirovoj kul`tury` i religij Ky`rgy`zsko-Rossijskogo Slavyanskogo universiteta. 2021.

O svobode veroispovedaniya i religiozny`x organizacijax v Ky`rgy`zskoj Respublike [On Freedom of Religion and Religious Organisations in the Kyrgyz Republic] Zakon Ky`rgy`zskoj Respubliki ot 31 dekabrya 2008 goda № 282. [in Russian].

O svobode sovesti i o religiozny`x ob`edineniyax [On freedom of conscience and religious associations] Federal`ny`j Zakon ot 26 sentyabrya 1997 goda N 125-FZ. [in Russian].

O svobode sovesti i religiozny`x ob`edineniyax [On freedom of conscience and religious associations] Zakon Respubliki Tadzhiqistan ot 26 marta 2009 goda № 489. [in Russian].

O svobode sovesti i religiozny`x organizacijax [On freedom of conscience and religious organisations] Zakon Respubliki Belarus` ot 17 dekabrya 1992 g. № 2054-XII. [in Russian].

O svobode sovesti i religiozny`x organizacijax [On freedom of conscience and religious organisations] Zakon Respubliki Uzbekistan ot 4 maya 2021 goda. [in Russian].

Polozhenie o Gosudarstvennoj komissii po delam religij Ky`rgy`zskoj Respubliki [Regulations on the State Commission on religious affairs of the Kyrgyz Republic] ot 23 marta 2012 goda № 71. [in Russian].

Polozhenie O poryadke osushhestvleniya deyatel`nosti po izgotovleniyu, vvozu i rasprostranenyu materialov religioznogo soderzhaniya na territorii Respubliki Uzbekistan [Regulation on the procedure for the manufacture, importation and dissemination of religious materials in the territory of Uzbekistan] ot 20 yanvary 2014 g. № 10. [in Russian].

Polozhenie ob E`kspertnom sovete pri Upolnomochennom po delam religij i nacional`nostej i poryadke provedeniya gosudarstvennoj religiovedcheskoj e`kspertizy` [Provision on the Expert Council under the Commissioner on religious and nationalities affairs and the procedure for conducting the state religious expertise] ot 23 iyulya 2007 g. № 28. [in Russian].

Postanovlenie Kabineta Ministrov Respubliki Uzbekistan Ob utverzhdenii Polozheniya o poryadke izgotovleniya, vvoza i rasprostraneniya materialov religioznogo soderzhaniya i provedeniya religiovedcheskoj e`kspertizy` [Decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on the approval of the Regulations on the procedure for the production, importation and distribution of religious materials and the conduct of religious expertise] ot 14 aprelya 2022 g., № 180. [in Uzbek].

Postanovlenie Pravitel`stva Respubliki Tadzhiqistan Ob utverzhdenii Poryadka provedeniya gosudarstvennoj religiovedcheskoj e`kspertizy` [Decree of the Government of the Republic of Tajikistan On Approval of the Procedure for Conducting State Religious Expertise] ot 2 iyulya 2009 goda № 389. [in Russian].

Postanovlenie Pravitel`stva RF O poryadke provedeniya gosudarstvennoj religiovedcheskoj e`kspertizy` [Resolution of the Government of the Russian Federation On the Procedure for Conducting State Religious Expertise] ot 08.12.2008 g. № 930. [in Russian].

Xasnutdinov R. R., Pishhulina Ya. A. Znachenie religiovedcheskoj e`kspertizy` po delam ob e`kstremizme [Resolution of the Government of the Russian Federation On the Procedure for Conducting State Religious Expertise] //Mezhdunarodny`j zhurnal gumanitarny`x i estestvenny`x nauk. – 2020. – №. 11-2. – S. 128-132. [in Russian].

Shishkin V.V. Religiovedcheskaya e`kspertiza kaksredstvo protivodejstviya religioznomu e`kstremizmu v Rossijskoj Federacii [Religious expertise as a means of countering religious extremism in the Russian Federation] //Sibirskoe yuridicheskoe obozrenie. – 2015. – №. 2 (27). – S. 72-74. [in Russian].

Information about the authors / Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах:

Темирбаев Талгат Тулубаевич – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан.

Temirbayev Talgat Tulyubayevich – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, Satpayev st., 010008, Astana, Kazakhstan.

Темирбаев Талгат Тулубаевич – PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан.

Темирбаева Айгерим Алматыкызы – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Әл-Фараби даңғылы 73, 050060, Алматы, Қазақстан.

Temirbayeva Aigerim Almatkyzy – PhD, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic culture, 73 Al-Farabi Ave., 050060, Almaty, Kazakhstan.

Темирбаева Айгерим Алматыкызы – PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, проспект Аль-Фараби 73, 050060, Алматы, Казахстан.